

ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च शिक्षण संस्थासमोरील आव्हाने
(महाराष्ट्र राज्याच्या विशेष संदर्भात)

डॉ. मंगेश वसंतराव कडू

प्राध्यापक

भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर

Email Id: neelman1997@gmail.com

सारांश (Abstract):

भारताचा भूभाग हा विस्तृत असल्यामुळे राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, विकास, शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा ह्यासारख्या अनेक बाबतीत प्रादेशिक असमतोलाचा प्रश्न हा सतत चर्चेचा आणि संवेदन घेण्यासारखा राहिलेला आहे. ह्यातूनच अनेक राष्ट्रीय स्तरावरील समस्या निर्माण झाल्याच्या दिसतात. म्हणूनच मागील दोन दशकांपासून भारतातील उच्च शिक्षण क्षेत्रात होत असलेल्या क्रांतीकारी बदलांना, भविष्यातील गुंतागुंत टाळण्यासाठी आताच प्रादेशिक असमतोलाच्या दृष्टीकोनातून अभ्यासणे अनिवार्य ठरते. भाहरी आणि ग्रामीण असा भेद सर्वसाधारणपणे भारतात उपरोक्त सर्वच बाबतीत करण्यात येतो. त्यातही शिक्षण आणि रोजगाराच्या विशेष संदर्भात तर असा भेद नियमित स्वरूपात होत असतो. असा भेद करणे आणि हे वास्तविकतेला धरून आहे किंवा नाही हे तपासणे वर्तमान काळाची गरज आहे. कारण भाहरीकरणाच्या काळात अधिक-तर लोकसमूह हा ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे हे वास्तव दुर्लक्षीता येत नाही. प्रस्तुत संशोधन पत्राच्या निमित्ताने ह्याच समस्येचा भोध घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

कळीचे भाब्द (Key Words): शिक्षण, उच्च शिक्षण, संशोधन, प्रादेशिक असमतोल, भाहरीकरण, ग्रामीण क्षेत्र, पायाभूत सुविधा, मुलभूत सुविधा, भाहरी आणि ग्रामीण

प्रस्तावना (Introduction): भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात शिक्षणाची परिस्थिती ही फारच चांगली नव्हती त्यातही पुरुष प्रधानतेमुळे शिक्षणाचे क्षेत्र हे केवळ पुरुषांपर्यंतच मर्यादीत होते. त्यातही उच्च शिक्षण केवळ काही सामाजिक स्तरापर्यंतच पोहचणारे होते. ब्रिटीशांच्या विशेषतः पाश्चिमात्य संस्कृतीच्या प्रभावाखाली वावराणाऱ्या समाजघटकांना उच्च शिक्षणाची जाणीव होती. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर भारतात शिक्षणाच्या सुविधा व्यापक स्तरावर होण्याला आरंभ झाला. सत्तरीच्या दशकांपर्यंत भारतातील सर्वच भाहरांमधून उच्च शिक्षणाच्या व्यवस्था निर्माण झाल्या होत्या. एकंदर शिक्षणाच्या सार्वत्रिकरणाला ह्याच काळात सुरवात झाली. भासून स्तरावरील विशेष योजना आणि प्रयत्नांमुळे ग्रामीण क्षेत्रातही शिक्षणाची पाळेमुळे रुजविली गेली. परंतु इ. स. 1990 पर्यंत उच्च शिक्षण आणि संशोधनकार्यासाठी ग्रामीण क्षेत्र भाहरी क्षेत्रावरच अवलंबून होते. इ. स. 1990 नंतर अधिक-तर उच्च शिक्षण संस्था ग्रामीण क्षेत्रात स्थापन झाल्या आरंभीच्या काळात

ह्या संस्थामधून केवळ पारंपारीक अभ्यासक्रमच ि िकवीले जात असत इ. स. 2000 नंतर ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च ि िक्षणसंस्थांमधून पा ि चमात्य, तांत्रिक आणि व्यावसायीक ि िक्षण दिले जावू लागले. स्थानिक स्तरावरील मर्यादीत संसाधनांचा वापर करून ह्या संस्थामधून उच्च ि िक्षणासंदर्भात प्रयत्न होवू लागले. नव्वदीच्या द िकातातील जागतिकीकरण आणि उदारीकरणाच्या प्रक्रियेने भारावलेल्या जागतिक लोकसमूहाला जागतिक स्तरावरून होणाऱ्या बदलांना स्थानिक स्तरावर स्विकारण्या ि िवाय राजकीय व्यवस्थांनी काही पर्यायच ि िल्लक ठेवले नाही. त्यामूळे उपलब्ध असलेल्या मर्यादीत, अपर्याप्त आणि अर्धवट क्षमतेच्या संसाधनांच्या आधारे भारतासारख्या विकसन ि िल दे ि िमधून तुटपुंज्या ज्ञानाच्या आधारे होणाऱ्या बदलांना स्विकारण्याचा प्रयत्न सुरू झाला. त्यामूळे पारंपारीक आणि आधुनिक पध्दती व तंत्राचा मेळ घालतांना योग्य नियोजनाच्या अभावी फार गोधळाची स्थिती निर्माण झाल्याचे पहायला मिळते.

ह्या प्रक्रियेतून उच्च ि िक्षण आणि सं ि िोधनाचे क्षेत्रही अलिप्त राहू भाकले नाही. इतर क्षेत्राप्रमाणे उच्च ि िक्षण आणि सं ि िोधनाच्या क्षेत्रातही अनेक अनपेक्षित आणि आकरिमत बदल घडू लागले. पा ि चीमात्य ि िक्षण पध्दतीचे मोठ्या प्रमाणात अनुकरण करण्याच्या स्पर्धेत, स्थानिक उच्च ि िक्षणाचे समग्र संदर्भ मागे पडायला लागले. ि िक्षणाचे व्यावसायीकरण होण्याला बऱ्याच अं ि ि ह्या काळातील राज्यकर्त्यांची धोरणे कारणीभूत ठरली. स्थानिक संसाधने आणि सभोवतालच्या सामाजीक पर्यावरणाचे संदर्भ लक्षात न घेता उच्च ि िक्षणाची उद्दिष्टे नि ि चत करण्यात येवू लागली. त्यामूळे सामाजीक मुल्ये, व्यवसाय उपयोगिता, श्रमांचे महत्व, सामाजीक जबाबदारी, राष्ट्रवाद, मानवतावाद, स्थानिक संसाधनांच्या अनुशंगाने कौ ि िल्य विकास, ह्यासारख्या व्यक्ती पर्यायाने मानवी जीवनाच्या य ि िरवीतेसंदर्भात अत्याव ि िक असणाऱ्या बाबींची उनीव निर्माण झाली. भोकडो वर्षांच्या काळ-ओघात प्रस्थापीत झालेली व्यवस्था केवळ काही वर्षांच्या कालावधीत अमुलाग्र बदलांच्या अधिन झालेली दिसू लागली. उच्च ि िक्षणातील अभ्यासक्रम आणि सं ि िोधनाच्या पध्दतीचे संदर्भ हे स्थानिक न रहाता ते वै ि िक झाले. त्यातून सर्वच क्षेत्रात अनेक गुतागुतीच्या समस्या निर्माण झाल्या. त्याचाच परिणाम म्हणून समाज भरकटलेल्या अवस्थेत असल्याचे चित्र भारतीय समाज व्यवस्थेत पहायला मीळते. मुख्यतः समाजाला मार्गद ि िन करणारे सिध्दांतक आणि सिध्दात, ह्या कालावधीत योग्य ि िक्षण पध्दतीच्या अभावामूळे निर्माणच होवू भाकले नाही. त्यातूनच उच्च ि िक्षण क्षेत्रात कार्यरत असणाऱ्या संस्था आणि संघटनांसमोर अनेक प्रकाराची गुतागुत असणारी आव्हाने सतत निर्माण होत असल्याचे दिसते.

ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च ि िक्षण संस्थांसमोरील आव्हाने:

भौगोलीक आणि प्र ि िासनीक दृष्टीने भारताची विभागणी भाहरी आणि ग्रामीण अ ि ि केली जाते. भारताची अधिकतम लोकसंख्या ही ग्रामीण भागात वास्तव्यास आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या सत्तर वर्षांनंतरही भारताच्या ग्रामीण क्षेत्रामध्ये पायाभूत सुविधा आजही पाहिजे त्याप्रमाणात निर्माण होवू भाकलेल्या नाही. रस्ते, वाहतूकीची

साधने, दळणवळण, विज, रोजगार ह्यासारख्या सुविधांसाठी ग्रामीण विभाग भाहरी विभागावर कऱ्याच प्रमाणात अचलंबून आहे. त्यामूळे ग्रामीण भागात अनेक प्रकारच्या समस्या आजही स्वातंत्र्यपूर्व काळाप्रमाणेच कायम असलेल्या दिसतात. विशेषतः, ज्या उच्च शिक्षणाला उपरोक्त सर्व समस्यांच्या हमखास उपायाच्या स्वरूपात ग्रामीण क्षेत्रात रुजविण्याचे कार्य व्यापक प्रमाणावर भासनातर्फे केले जात आहे, त्या उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांसमोर अनेक प्रकारची पुढील आव्हाने वर्तमानात निर्माण झाल्याचे दिसते.

1. **पायाभूत सुविधांची निर्मिती:** ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षण संस्थांपुढे पायाभूत सुविधा (जसे, सुसज्ज इमारत, ग्रंथालयाची निर्मिती, प्रयोगशाळांची निर्मिती, विभिन्न खेळांचे मैदान, सातत्यपूर्ण पध्दतीने विजेचा पुरवठा, भुध्द पीण्याचे पाणी, तांत्रिक संसाधने, ईलेक्ट्रॉनिक्स साधने) निर्माण करण्याचे अवघड आव्हान आहे. अर्थात, पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी लागणारे मोठे भागभंडवल ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षण संस्थांकडे नाही. भासनाच्या मार्फत आता पायाभूत सुविधा उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये उपलब्ध करून देण्याच्या काही योजना असल्या तरी त्यासाठी लागणाऱ्या तांत्रिक बाबींची पूर्तता करण्याचीही ह्या संस्थांची क्षमता नाही. त्यामूळे भाहरी क्षेत्रातील उच्च शिक्षण संस्थांच्या तुलनेत किमान पातळीवरील पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्याचे मोठे आव्हान ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षण संस्थांपुढे कायमच आहे.

2. **मूलभूत सुविधांचा अभाव:** ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षण संस्थांपुढे पायाभूत सुविधा निर्मिती प्रमाणेच मूलभूत सुविधा (जसे, पात्रता धारक शिक्षक वर्ग, प्रशिक्षित शिक्षकेतर कर्मचारी वर्ग, मनुष्यबळ विकास यंत्रणा निर्मिती इ.) निर्माण करण्याचे सुध्दा अवघड आव्हान आहे. ग्रामीण भागात पायाभूत सुविधांच्या अभावात पात्रताधारक आणि उच्च प्रशिक्षित उमेदवार सेवा देण्यास सहज तयार होत नाही. त्यामूळे अपात्र व्यक्तींना अस्थायी स्वरूपात सेवा देण्यासाठी नियुक्त करावे लागते. त्यातून अनेक समस्या निर्माण होतात. प्रथमतः त्याचा परिणाम अध्यापनाच्या गुणवत्तेवर होतो. त्यानंतर अध्ययनावर आणि एकूणच संस्थेच्या विकासावर होतो. कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी अथवा प्रशिक्षित कर्मचाऱ्यांची नियुक्ती करण्यासाठी संस्थाशासनाच्या आर्थिक मदतीची वाय (अनुदानाशिवाय) हतबल असते. ह्या वाय मनुष्यबळ विकासाचे कार्यक्रम आयोजित करण्यातही संस्था अक्षम असतात. आता परिस्थितीत संस्थेचा शैक्षणिक दर्जा शहरी संस्थांच्या पातळीवर टिकवून ठेवणे ग्रामीण क्षेत्रातील संस्थांसमोरील मोठे आव्हानच ठरते.

3. **शासकीय मदत मिळविण्याचे आव्हान:** वर्तमानात उच्च शिक्षण संस्थांना शासनामार्फत दिली जाणारी अनुदाने ही संस्थांच्या एकंदर गुणवत्तेच्या दर्जाच्या आधारे दिली जातात. संस्थांची ही गुणवत्ता राष्ट्रीय स्तरावरील मुल्यांकन आणि प्रत्ययन करणारी संस्था (NAAC) तपासते आणि ठरवीते. ही मुल्यांकनाची प्रक्रिया पूर्ण करण्यासाठी संस्थेची आर्थिक बाजू चांगली असणे आवश्यक आहे. वाय महाराष्ट्रात खाजगी (अनुदानीत) उच्च शिक्षण संस्थांचे अधिक आहेत. आता संस्थांमध्ये व्यवस्थापनाची भूमिका ही सर्वांथाने महत्त्वपूर्ण असते. त्यामूळे व्यवस्थापनाकडून आर्थिक मदत आणि विकासकार्यात सहकार्य मिळविणे अत्यंत

जिकरीचे काम आहे. ग्रामीण क्षेत्रापेक्षा शहरी क्षेत्रात उच्च शिक्षणसंस्थांकडे पाहण्याचा शासनाचा दृष्टिकोन वेगळा असतो. शिवाय शहरी क्षेत्रात आर्थिक स्रोतांची उपलब्धता पुरस्कृतीकरणाच्या (Sponsorship) स्वरूपात ग्रामिण क्षेत्रापेक्षा अधिक असते. एकंदर, शहरी क्षेत्रातील उच्च शिक्षण संस्थांपेक्षा ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च शिक्षण संस्थांच्या आर्थिक समस्या गंभीर आहेत. त्यातून मार्ग काढण्याच बिकट आव्हान ह्या संस्थांपुढे आहे.

4. **अनुरूप अभ्यासक्रमांचे आव्हान:** उच्च शिक्षण संस्थांमधून निकवील्या जाणारे अभ्यासक्रम विद्यापीठातर्फे निश्चित केले जातात. त्या प्रक्रियेत ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च शिक्षण संस्थांचा सहभाग नगण्यच असतो. हे अभ्यासक्रम साधारणपणे शहरी क्षेत्रातील विद्यार्थ्यांना दृष्टीक्षेपात ठेवून निश्चित (Design) केले जातात. त्यामूळे त्यात ग्रामीण क्षेत्राचे संदर्भच नसतात. आसिथ्तीत संबंधीत अभ्यासक्रम ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांची अध्ययनाची आवड, विद्यार्थ्यांची सृजनात्मकता, रोजगाराच्या संधीची निर्मिती आणि सर्वच संदर्भात अनुपयुक्त ठरतात. त्याचा निश्चितच परिणाम ग्रामीण भागातील संस्थांच्या प्रगतीवर होतो.

5. **रोजगापुरक शिक्षण देण्याचे आव्हान:** मर्यादीत संसाधने आणि सभोवतालच्या नैसर्गिक व सामाजिक पर्यावरणाला पुरक नसलेले अभ्यासक्रमांमूळे उच्च शिक्षणामधून विद्यार्थ्यांना शिक्षण पुर्ण केल्यानंतर स्वयं:रोजगाराच्या संधीग्रामीण क्षेत्रात उपलब्ध होत नाही. त्याचा परिणाम विद्यार्थी प्रवेग संख्येवर होतो. विद्यार्थी ग्रामीण भागातील उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये प्रवेगित होवू ईच्छीत नाही. त्यामूळे ह्या संस्थांना विद्यार्थी संख्या टिकवून ठेवण्याचे मोठे गंभीर आव्हान पेलावे लागते.

6. **विद्यार्थी गळतीचे आव्हान:** विद्यार्थी गळतीचे प्रमाण ग्रामीण भागात भाहरी भागापेक्षा अधिक आहे. हे प्रमाण साठ ते सत्तर टक्के इतके प्रचंड आहे. त्याचा परिणाम संस्थेचा दर्जा खालवीण्यामध्ये होतो आणि दर्जा खालवीला की त्याचा परिणाम विद्यार्थी प्रवेग संख्येवर आणि भासनाकडून संस्थेला प्राप्त होणाऱ्या विकास अनुदानांवर होतो. विशेषतः केवळ मुलींसाठीच असणाऱ्या संस्थांपुढील हे आव्हान तर अती तय मोठे आहे.

उपाययोजना (Suggestions):

1. ग्रामीण क्षेत्रातील उच्च शिक्षण संस्थांमध्ये पायाभूत सुविधांची निर्मिती करण्यासाठी भासनाने पुढाकार घेवून नियोजन करावे. उच्च शिक्षणासंदर्भात काळानुरूप आवयक असणाऱ्या पायाभूत सुविधांची उपलब्धता निश्चित करूनच भासनाने त्यांना मंजूरी द्यावी. संस्थांनीही केवळ भासनाच्या मदतीवर अवलंबून न रहाता, आपल्या स्तरावर आणि सुविधा निर्माण करण्यासाठी आसकीय संस्था, व्यक्तीगत स्वरूपातून होणारी मदत, स्वयंसेवी संस्था, विविध उपक्रमांकडून समाज विकास कार्या करीता दिली जाणारी अनुदाने

(CSR Fund), माजी विद्यार्थ्यांचे सहकार्य ह्यासारख्या इतरस्रोतांच्या माध्यमातून संस्थांमध्ये पायाभूत सुविधा निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा.

2. उच्च शिक्षणामध्ये मुल्याधिशीत (Value Based) आणि व्यावसायिक (Professional) शिक्षण ह्यामध्ये काटेकोरपणे फारकत करण्यात यावी.

3. संस्थांमध्ये मुलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याची वास्तवीक जबाबदारी ही संस्था व्यवस्थापनाचीच असायला हवी. त्या प्रक्रियेत भासनाचा अनावयक हस्तक्षेप नसावा. संस्थेतील विभिन्न पदाची पात्रता ठरवीण्याचा आणि त्यांनास आर्थिक अनुदाने देण्याचा भाग जरी भासनाचा असला तरी मुलभूत सुविधांवावत ग्रामीण भागातील संस्था व्यवस्थापनाला भासनाने आर्थिक सहकार्य करणे गरजेचे आहे.

4. विद्यार्थी आणि शिक्षक ह्यांचे प्रमाण, ग्रामीण क्षेत्रातील उच्चउच्च शिक्षणाचा दर्जा उंचावीण्यासाठी आणि त्यामध्ये सातत्य कायम राखण्यासाठी म्हणूनकमीत कमी निश्चित करण्यात यावे.

5. सभोवतालच्या सर्व प्रकारच्या परिस्थितीवर आधारीत अभ्यासक्रम तयार करण्यात यावे.

6. महाविद्यालयाच्या एकंदर विकासासाठी आवयक असलेली शिक्षणन्तर कार्य करणाऱ्यासाठी महाविद्यालयीन स्तरावर स्वतंत्र यंत्रणा असावी.

7. संस्थांच्या विभिन्न पातळ्यांवर भासकीय अथवा भासन पुरस्कृत यंत्रणांमार्फत होणाऱ्या मुल्यांकनाच्या प्रक्रियेत भाहरी आणि ग्रामीण क्षेत्रांसाठी वेगवेगळे मापदंड निश्चित करण्यात यावेत.

8. ग्रामीण क्षेत्रातील संस्थांमधून दिल्या जाणाऱ्या उच्च शिक्षणात, त्या भौगोलीक परिसरातील नैसर्गीक संसाधने, सभोवतालचे पर्यावरण, तेथील सांस्कृतीक पार्वभूमी ह्यासारख्या महत्वाच्या घटकांचा आवयकरीत्या समावेत असावा. त्यासाठी अभ्यासक्रम निश्चित करतांना संबंधीत भौगोलीक क्षेत्रातील तज्ञांना त्या प्रक्रियेत सहभागी करून घ्यावे.

9. विद्यार्थी गळतीचे प्रमाण कमी करण्यासाठी संस्थेने आपल्या स्तरावर प्रयत्न करावे.त्यासाठी विद्यार्थ्यांचे आणि पालकांचे नियमीत स्वरूपात त्यासंबंधाने समुपदेान करण्यात यावे.विद्यार्थी आणि पालकांचा संस्थेच्या अधिकन्तर प्रशासकीय कार्यात आणि इतर कार्यक्रमांमध्ये मोठ्या संख्येने सहभाग वाढवावा.

संशोधन पध्दती (Research Methodology):

प्रस्तूत संशोधन पत्र लिहीतांना अभ्यासकाने अवलोकनात्मक पध्दतीचा (Observational Method) उपयोग केलेला आहे. अभ्यासकाने ह्याविशयाच्या संदर्भात आपल्या परिसरातील, उच्च शिक्षण आणि त्याच्या निगडीत असणाऱ्या संशोधन संस्थांमध्येमागील तिन दशकांपासून होत असलेल्या बदलांचे सुक्ष्म निरीक्षण केलेले आहे. तसेच केंद्र व राज्य भासनाच्या उच्च शिक्षण आणि त्यांच्या निगडीत असणाऱ्या संशोधन संस्थां, त्याच्या संदर्भात असणारे विभिन्न आयोग व समित्यांचे अहवाल, ग्रंथलयातील उपरोक्त विशया नि संबंधीत पुस्तके, निनिराळे वर्तमानपत्रे, दुरचित्रवाहिनीवरील (दुरदर्शन) संबंधीत कार्यक्रम व प्रसारणे ह्यांच्या

आधारे संबंधीत अभ्यासासंदर्भात आपली भूमिका तयार केलेली आहे. प्रत्येक विशयाची आपली एक संज्ञात्मक भाशा असते. प्रस्तुत संशोधन पत्र लिहीतांना सुध्दा प्रस्तुत अभ्यासकाने अधिकाधिक आणि आवयक तिथेच संज्ञात्मक भाशेचा वापर करून विशयाला न्याय देण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत संशोधन पत्रातून करण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उपसंहार (Conclusion):भारतात उच्च शिक्षण क्षेत्रात वर्तमानात फार मोठे बदल होतांना दिसून येतात असे बदल वराकरणी जरी आवयक आणि योग्य वाटत असले तरी त्याचा खोलवर अवलोकन व अध्ययनाअंतीअसे निदनास येते की, हे बदल भारतासारख्या बहुआयामी समाजव्यवस्थेसाठी फारसे उपयुक्त ठरणारे नाहीत.गेल्या तीन दशकांपासून भारतात उच्च शिक्षण क्षेत्रात परिवर्तनाच्या नावाखाली अनेक प्रयोग केल्या गेलेत. त्यातून अपेक्षीत असलेले परिणाम मात्रआजही दुरापास्ताच वाटतात. ह्याउलट, उच्च शिक्षणाच्या क्षेत्रात गोंधळाचे वातावरण निर्माण झाल्याचा भास होतो. उच्च शिक्षण क्षेत्रात केल्या जात असलेल्या बदलांचे अपेक्षीत परिणाम प्राप्त करावयाचे असतील तर उपरोक्त उपाययोजनांसोबतच इतर उपाययोजनाचाही पर्याय तपासून पहावेच लागतील.

ग्रंथसुची (Bibliography):

1. सद्गोपाल अनिल, 'शिक्षा में बदलाव का सवाल' ग्रंथ शिल्पी(इंडिया) प्राइवेट लिमिटेड, लक्ष्मी नगर, दिल्ली - 110 092, 2004
2. पाण्डेय डॉ. राजेन्द्र, 'भारत का सांस्कृतिक इतिहास', उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान, लखनऊ-6, 2002
3. डॉ. टन सिल्विया - वॉर्नर, अरुण ठाकूर (अनु.), 'टीचर', मनोविकास प्रकाशन, नारायण पेठ, पुणे-411 030, जुलै 2007
4. पचौरी डॉ. गिरीश, 'शिक्षा के सामाजिक आधार', आर लाल बुक डेपो, मेरठ, 250001, 2008
5. श्रीनिवास एम एन, 'आधुनिक भारत में सामाजिक परिवर्तन', राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली-110 032, 1998
6. Ramchandran Padma and Ramkumar Vasantha. 'EDUCATION IN INDIA', National Book Trust, India, New Delhi - 110016, 2007
7. Spencer Herbert, 'EDUCATION', Watts and Co., Fleet Street, London, February 1935
8. Neelamegham S and Uberoi N K. (Ed.) 'Professional Competency in Higher Education', Centre for Professional Development in Higher Education University of Delhi, Delhi-110 007, 2000